

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ І ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ КРАЇН КОЛИШНЬОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО БЛОКУ (НА ПРИКЛАДІ УГОРЩИНИ ТА УКРАЇНИ)

У науковому дослідженні висвітлено передумови, становлення багатопартійної політичної системи на території України та Угорщини, а також особливості перебігу цих процесів. Зроблено спробу дати оцінку демократичним змінам, їх особливостям, різниці перебігу і спільним ознакам.

Ключові слова: демократія, політичний плюралізм, Україна, Угорщина, багатопартійність.

В этом научном исследовании освещены предпосылки, становление многопартийной политической системы на территории Украины и Венгрии, а также особенности течения этих процессов. Сделана попытка дать оценку демократическим изменениям, их особенностям, разнице протекания и общим признакам.

Ключевые слова: демократия, политический плюрализм, Украина, Венгрия, многопартийность.

In this research study highlighted background, establishment of a multiparty political system in Ukraine and Hungary, as well as the characteristics of the course of these processes. An attempt was made to assess the democratic changes, their characteristics, the difference flow and general features.

Key words: democracy, political pluralism, Ukraine, Hungary, multiparty system.

Важливим елементом впровадження демократичних змін у всіх країнах колишнього соціалістичного блоку був складний процес утворення багатопартійної системи. На перший погляд легкий і природний перехід був пов'язаний з небажанням правлячих на той час монолітних партій поступитися перед великою кількістю менших новостворених сил. Іншою проблемою можна визначити балансування між правлячою більшістю і можливістю існування так званих опозиційних сил, завданням яких був контроль діяльності правлячої частини політичної еліти. Саме політичний плюралізм, є першим кроком на шляху до формування успішного демократичного ладу і виникнення здорового суспільства. Етап виникнення політичного плюралізму і є важливим елементом трансформаційних процесів у багатьох країнах Європи, зокрема в Угорщині та Україні, періоду розвалу Радянського Союзу.

Актуальність дослідження полягає у визначенні механізмів еволюціонування соціалістичних країн на шляху до демократизації в контексті виникнення різних поглядів у суспільстві часів перехідного періоду, адже демократизація – процес неперервний, рушійною силою якого є здорове в політичному і правовому плані

суспільство. Об'єктом порівняння виступають країни, різні за своїм історико-політичним розвитком, отже, маємо дві держави різні за своїм історичним розвитком, але близькі за ідеологією насаджуваною панівною партійною номенклатурою і наддержавою ХХ століття – Радянським Союзом. Актуальність цієї тематики визначається тим фактом, що наявні наукові дослідження, не в повній мірі висвітлюють структуру політичної системи Угорщини та України. Більше того, на сьогодні відсутнім є порівняльний аналіз політичних структур України та Угорщини.

Виходячи з цього метою дослідження є порівняльна характеристика суспільно-політичних процесів України та Угорщини, упродовж 80-90-х років, як початкового і найважливішого етапу становлення правової і демократичної держави сучасності, в обох країнах. Дослідження фундаментальних змін у цих країнах можуть бути основою для проведення аналогій та аналізів змін в інших країнах соціалістичного табору. Мілан Кундера в своєму нарисі 1983-го року під назвою «Вкрадений Захід, або трагедія Центральної Європи» визначав угорський народ цілком приналежним до західного світу, але по-варварськи вкраденим радянською владою [23,

с. 60]. Інший угорський автор Сюд Йенев, спеціаліст по вивченню Радянського Союзу, описує територію Східної Європи, яка тягнеться аж до Уральських гір, і цілком вся територія України підпадає під цю характеристику. Будучи європейськими країнами, Україна та Угорщина розвивалися по-різному. Робота подає аналіз подій від розвалу Радянського соціалістичного світу, а саме від 1989-го року, який більшість авторів вважає «чарівним роком» або «*annus mirabilis*» аж до становлення основ демократичного ладу, в контексті політичних змін і трансформацій [23, с. 61].

Вітчизняна політична та історична наука великою мірою акцентує увагу на розвитку багатопартійної системи і на політичній трансформації. Важливими є дослідження В. Станкевича [16]. У своїх статтях автор аналізує процеси виникнення багатопартійності й становлення багатопартійної політичної системи в сучасній Україні. Автор наводить та оцінює численні факти, що відображають указані процеси. У першій половині 90-х років ХХ ст. з'явилися дослідження А. Білоуса [2], Ю. Шведа [18, с. 40], Є. Базовкіна [1], В. Литвина, В. Яблонського присвячені становленню багатопартійності і сучасного політичного процесу в Україні. Важливими є напрацювання Н. Маснюка [13], де автор описує етапи трансформацій політичної системи України. Прискорення процесу перерозподілу економічної влади і власності та поява певної політичної структуризації в суспільстві знайшли своє відображення в нових наукових дослідженнях.

Трансформаційні процеси в країнах Центральної Європи вивчаються в дослідженнях Г. Зеленько [7]. Події трансформаційних змін в Угорщині проаналізовані в наукових публікаціях Є. Кіш. [8; 9; 10; 24]. І хоча у даних працях досить ґрунтовно висвітлюються процеси партійно-політичного будівництва, вони не здатні охопити ту кількість питань і проблем, які pojawiaються в сучасності політичного буття Угорщини та України.

Важливим аспектом демократизації суспільного життя в Україні є розвиток багатопартійності. Процес виникнення політичних партій почався на рубежі 90-х років. Саме через громадські рухи і партії до активної державотворчої діяльності залучилися значні прошарки населення, які зробили істотний внесок у формування засад демократії. Політичні партії підтримують зв'язок уряду з народом. У демократичному суспільстві партії є сполучною ланкою, через яку уряд звертається до мас за підтримкою і забезпечує соціальну базу для здійснення свого курсу, а народ може на найвищому рівні виражати свою думку і таким чином впливати на коригування офіційної лінії.

Сучасна політична партія – це спільність людей, об'єднаних ідеологічно та організаційно з метою завоювання (внаслідок виборів або іншим шляхом), утримання і використання державної

влади для реалізації інтересів певних соціальних груп, верств, етнічних та інших спільностей. Для цього партія має стати правлячою, зайняти в політичній системі становище, яке дає змогу визначати політику держави. Становлення політичних партій і громадських рухів як в Угорщині, так і в Україні проходило в екстремальних умовах. Поглиблення економічної кризи, крах суспільних ідеалів спричиняють стрімке зростання соціальної напруженості, девальвують в очах значної частини населення демократичні цінності.

Появу перших політичних рухів як в Угорщині, так і в Україні пов'язана з діяльністю напівлегальних правозахисних організацій та просвітницьких організацій. Перші такі рухи появилися внаслідок підписання Гельсінських угод та під впливом руху «Хартія-77» в Чехословаччині. На той час «режим» був ще досить міцним для того, щоб ці рухи перетворилися в масові та глобальні організації. З початком перебудовних процесів, започаткованих Михайлом Горбачовим, наприкінці 80-х рр. ХХ століття, все частіше лунали заклики до народу з боку згаданих організацій, їхні ідейні лідери висували політичні вимоги, і різко критикували діючу владу.

В Угорщині першою значною антиурядовою організацією був Угорський Демократичний Форум (MDF – Magyar Demokrata Fórum), засновниками якого була угорська інтелігенція, і відбулося це 27-го вересня 1987 року в угорському місті Лакітелек. Головував на першій зустрічі головний секретар Патріотичного Народного Фронту Угорщини. Ця організація на той час об'єднувала масу малих, локальних спілок, які за ідеологією мали демократичне спрямування [25]. Головною метою УДФ було створити національний майданчик, де люди з різними поглядами могли б обмінюватися своїми думками і планами щодо майбутнього розвитку Угорщини. На форумі учасники вирішили створити в рамках державного апарату друковані медіа для регулярного оприлюднення матеріалів публічних дискусій [27, с. 178].

Наступною опозиційною організацією була Мережа Вільних Ініціатив (SZKH), яку створили в Будапешті 1 травня 1988 року. Вона була радикальнішою, ніж Демократичний Форум. На своєму з'їзді вона виступила з ідеєю прийняття нової конституції, нового парламенту, створення вільних медіа та впровадження елементів ринкової економіки. Головною вимогою організації було дотримання громадянських прав кожної людини, яка проживає на території Угорщини [20].

У відповідь на лояльну політику правлячої партії Радянського Союзу в Україні теж почали формуватися громадські організації. У 1989 році на території УРСР діяло більше ніж 47 тисяч неурядових легальних або напівлегальних громадських організацій.

Джерелом багатопартійності стали дві тенденції громадсько-політичного розвитку радянського

суспільства другої половини 80-х років. Перша тенденція проявилася в тому, що всередині КППС та її громадських сателітів виникли політичні сили, які прагнули докорінної перебудови й реформування суспільства та всіх його інституцій на основі широкої демократизації. Ці політичні угруповання спершу пройшли шлях ідейно-політичної консолідації в лавах компартії через утворення своїх власних платформ, а вже потім відбулося їх остаточне відокремлення від КППС і створення самостійних партій.

Друга тенденція призвела до появи інших, переважно антикомуністичних партій, що формувалися з колишніх підпільних опозиційних сил, які в умовах демократизації та гласності отримали реальну можливість не тільки легалізуватися, а й оформлятися в політичні організації [12, с. 38]. Найбільші організації намагалися об'єднатися з метою створення великої опозиційної платформи. Найважливішою серед них була Українська Гельсінська Спілка (УГС), головною метою якої було відновити державність та повну незалежність України. Вона повернула у суспільство жовто-блакитний стяг, пропагуючи його важливість [5, с. 7]. Її створення було проголошене 7 липня 1988 на 50-тисячному мітинзі у Львові. Значення цієї події для наступного історичного процесу було епохальним. УГС постала як федеративне об'єднання самоврядних правозахисних груп і організацій в областях, районах, містах України та за її межами. На відміну від Української Гельсінської групи, яка була колом готових до самопожертви правозахисників, УГС, що виникла на базі УГГ, стала першою в Радянській Україні масовою опозиційною організацією, яка слугувала громадянській активізації і мала свою політичну програму під назвою «Декларація принципів УГС» [6, с. 39].

Поява подібних організацій відбувалася в умовах часткової, а, головне, легалізованої демократизації суспільства. Поступово спостерігалась лояльне ставлення до новостворених організацій. Яскравим прикладом цього може бути прийнята на XIX партійній конференції влітку 1988 року концепція «Про владу рад» згідно якій Верховна Рада Радянського Союзу внесла зміни до конституції СРСР, передавши реальний інструмент влади в руки місцевим радам [11]. Передумовою великих змін стали проведені в березні 1989 року всесоюзні вибори, за результатами яких, переможною силою була Комуністична Партія Радянського Союзу, але вперше мандати могли отримати і представники опозиційних сил [11].

Подібні зміни відбувалися і в угорському парламенті. В результаті відкликання частини депутатів після виборів 1988 року, на певних округах 22 липня 1989 року оголосили повторне голосування, внаслідок якого Росік Габор – представник угорського Демократичного Форуму вперше за 40 років отримав мандат у парламент. У подальшому все більше представників опозиції

потрапляли до парламенту, але створилася і фракція «незалежних» з депутатів, які вийшли з правлячої партії [26, с. 325].

Поява опозиції в парламенті викликала активізацію громадських і політичних еліт поза межами парламенту. Опозиційні групи і організації об'єднувалися, створюючи офіційні партії, результатом яких стало створення у 1988 році Об'єднання Вільних Демократів (SZDSZ, Szabad Demokrata Szövetség), а в березні 1989 року Угорський Демократичний Форум теж перетворився в політичну силу. Перша партія мала радикальну програму, яка однозначно орієнтувалася на західні схеми розвитку держави. На відміну від радикального ОВД, Угорський Демократичний Форум орієнтувався на ту частину комуністичної партії, що виступала за реформування суспільства на демократичних основах [9, с. 38].

Важливим елементом зміни ладу як в Угорщині, так і в Україні була поява відносно сильної опозиційної сили, а також розпад з середини правлячих партій. В Україні процес об'єднання розпочався в 1988 року, а в 1989 вже закінчився. На базі об'єднань створився Український Народний Рух [4, с. 220]. В 1989 році в Угорщині був ініційований опозиційний круглий стіл під керівництвом Незалежного Юридичного Форуму. Учасниками форуму були: Об'єднання Вільних Демократів, Угорський Демократичний Форум, Об'єднання Молодих Демократів (Fiatal Demokrata Szövetség, Fidesz), Незалежна Партія дрібних сільських господарів, Угорська Народна Партія та Угорська Соціал-Демократична Партія [24, с. 70].

Основною різницею між формуванням опозиції в двох країнах були елементарні структурні відмінності: в Угорщині опозиція цілеспрямовано формувалася з політичних партій, з своєю політичною програмою, цілями і метою подальшої партнерської співпраці з правлячими елітами країни; в Україні функцію опозиції виконували громадські організації, метою яких було здійснити політичний тиск на спостереження за парламентською більшістю. Зрозуміло, що на тому етапі Україна була неспроможна створити належної платформи плюралізму політичних сил, як це було, скажімо, в Угорщині.

Причиною цього була одна спільна мета – створення незалежної демократичної держави і виконання цієї мети потребувало згуртування політичних і громадських опозиціонерів. У той час як Угорщина будучи повністю незалежною працювала над втіленням соціальних, економічних і політичних змін, Україна за цю незалежність тільки боролася. Українські реалії не дозволяли думати про усунення політичної правлячою партії від влади, і не мали на меті конституційно зафіксувати неможливість узурпації влади з боку одної партії, на той час комуністичної. Однак на початкових етапах формування незалежних держав з колишніх радянських республік, існували уявлення і бажання втілити можливість отримання

незалежності в межах великої федеративної структури.

Щодо розпаду державних монолітних партій, Угорщині також належить першість. У 1989 році частина правлячої партії відокремилася і вимагала реформи, а закон, прийнятий в другому кварталі цього ж року, офіційно дозволив формування політичних партій [21, с. 32]. З ухваленням цього закону відкрилася можливість формування фракцій всередині парламенту. В жовтні 1989 року правляча партія Угорщини, а саме Соціал-робітничка партія Угорщини, зазнала повних структурних змін, створивши менші політичні сили. Більша її частина, яка вимагала реформ перетворилася в Угорську соціалістичну партію [21].

Перші вільні незалежні парламентські вибори в двох країнах проводилися навесні 1990 року. Проаналізувавши їх, можемо виділити деякі важливі відмінності між цим процесом в двох державах. В Угорщині ще за декілька місяців до проведення виборів існувала багатопартійна політична система, а Україна зустрічала вибори, в яких домінуючою силою, владу якій було забезпечено конституцією України, була комуністична партія. На період проведення перших виборів в Угорщині працювало вже 67 зареєстрованих партій. За результатами виборів 1990 року до угорського парламенту потрапило 6 партій, а найбільше місць здобули дві опозиційні партії. Угорський Демократичний Форум здобув 165 місць, Об'єднання Вільних Демократів – 94, Незалежна Партія дрібних сільських господарів – 44, Об'єднання Молодих Демократів – 22, та Християнська Народна Партія – 21 місце. З колишніх комуністів, які переформувалися в Соціалістичну Партію, в парламенті залишилося лише 33 особи, що порівняно із загальною кількістю парламентарів у 386 є дуже низьким показником [26].

На українських виборах перемогу здобули 381 представник комуністичної партії. З цієї комуністичної більшості формувалася правляча фракція під назвою «за незалежну радянську Україну», однак до її складу увійшло тільки 239 депутата. Правляча фракція теж поділялася на менші блоки: частина блоку залишилася вірною до комуністичного московського центру під керівництвом Гуренка, інша частина, пропагуючи так званий національний комунізм, відокремилася під керівництвом Леоніда Кравчука [11]. Опозиція об'єдналася в Народну Раду під керівництвом Ігоря Юхновського. В кінцевому результаті саме цей склад українського парламенту прийняв закони про легалізацію політичних партій та про припинення надання особливого монопольного права на правління комуністичні партії. Ці закони дали можливість розвиватися багатопартійній політичній системі на території України [4].

Саме через законодавчі зміни в Україні теж почалися процеси формування багатопартійної системи. В жовтні 1989 року було створено Партію зелених України та Українську національну партію.

В квітні 1990 року представники Української Гельсінської Спілки створили Українську республіканську партію. В грудні 1990 року відокремившись від УРП створюється партія за Демократичне відродження України.

Почалося масове утворення соціал-демократичних, націонал-демократичних та сільських партій. Всі партії погоджувалися щодо потреби формування спільного руху. Події, які пов'язані з 1990-м роком, а саме: шахтарські заворушення, путч у Москві і, головне, здобуття Україною своєї незалежності призвели до розпаду правлячої фракції в українському парламенті. Комуністичну партію тимчасово заборонили, а депутати, які входили до її складу, інтегрувалися в інші політичні сили [4].

На кінець 1991 року як в Україні, так і в Угорщині закінчився процес формування багатопартійної політичної системи. За останні 20 років ця система в обох країнах зазнала деяких структурних змін. Статистика показує, що українське суспільство у відсотковому відношенні на декілька пунктів більше зацікавлено в політичних питаннях ніж громадяни Угорщини. Однак участь українських громадян у політичних організаціях надзвичайно низька. У 1994 році кількість громадян які не були членами жодної політичної сили становила 82 %, а в 2007 році ця цифра піднялася до 87 % [22, с. 84].

Важливим аспектом становлення багатовекторної політичної системи в суспільстві є саме ставлення суспільства до виникнення політичних систем та їх модернізації. З часів набуття незалежності України, активність громадян показує циклічність з періодичними спадами 1996 та 2004 року.

З початку становлення української державності партійна система України здійснила перехід від однопартійності до багатопартійної системи. Під останньою ми розуміємо такий стан, коли політичні партії не лише вільно змагаються між собою, але й є дієвим інструментом формування політичної влади та впливу на ухвалення політичних рішень. Періодизація еволюції партійної системи України здійснюється на основі аналізу процесу в політичних партіях (як складових партійної системи), змін в оточенні партійної системи та характеристик самої системи. Виходячи з цього та спираючись на класичну типологію партійних систем Дж. Сарторі, можемо виділити три якісно відмінні етапи в еволюції партійної системи незалежної України: 1990-1997 рр. – атомізована (мультипартійна) система, тобто становлення багатопартійної системи, 1998-2005 рр. – становлення партійної система поляризованого (екстремального) плюралізму, з 2006 р. і по сьогодні – партійна система поміркованого плюралізму, тобто стабілізація партійної системи [13].

Отже, здійснивши дослідження, можна виділити низку особливостей, які характерні для виникнення політичного плюралізму в Україні та Угорщині.

По-перше, чітко можемо визначити, що

становлення багатопартійності в Україні та Угорщині розпочалося на межі 80-90-х рр. минулого століття разом з появою масових громадсько-політичних рухів і нових політичних партій, які стали з'єднувальною ланкою між суспільством і владою. Однак процес становлення політичних партій в Україні дещо гальмувався, і пояснюється це прагненнями еліти здобути повну незалежність від Радянського союзу.

По-друге, важливим моментом політичної трансформації було усвідомленням самим суспільством його ролі у подальшому розвитку своєї країни. Особливим елементом зміни ладу як в Угорщині, так і в Україні була поява відносно сильної опозиційної сили, а також розпад з середини правлячих партій. В Україні та Угорщині

процес об'єднання розпочався в 1988 року, а в 1989 вже закінчився.

Розпад правлячих на той час політичних сил, таких як Соціал-робітничка партія в Угорщині, Комуністична партія в Україні дали можливість будівництву багатопартійної демократичної системи. Важливим фактором став кінець 1991 року, що знаменував закінчення процесу формування багатопартійної політичної системи.

Компаративний аналіз діяльності політичних партій України та Угорщини засвідчив, що обидві сусідні країни пройшли важкий шлях формування багатопартійної політичної системи з часів незалежності. Втім, в обох країнах налічується низка особливостей, зокрема, у формуванні крайніх політичних сил.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності / Є. Базовкін // Політика і час. – 1991. – № 10. – С. 30.
2. Білоус А. «Виборчі системи: світовий досвід на українському ґрунті» / А. Білоус // Трибуна. – 1993. – № 8-9. С. 22–28.
3. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна / А. О. Білоус. – К., 2000. – 200 с.
4. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації / Я. Грицак. – К., 2000. – С. 220–231.
5. Даниленко В. М., Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. / В. М. Даниленко, М. К. Смольницька // Український історичний журнал – 2011. – № 4. – С. 7.
6. Деревінський Василь Українська гельсінська спілка: проблеми розвитку організації / Василь Деревінський. Магістеріум. – Випуск 41 // Історичні студії. – 2010 – С. 38–43.
7. Зеленько Г. Трансформація політичних режимів у країнах Вишеградської групи / Г. Зеленько // Політичний менеджмент. – 2010. – С. 85–86.
8. Кіш Є. Виклик демократії / Є. Кіш // Віче. – 1998. – № 5. – С. 18–24.
9. Кіш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії (досвід трансформації політичних структур) / Є. Кіш // Політична думка. – 1998. – №1. – С. 27–38.
10. Кіш. Є. Трансформаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи / Є. Кіш // Актуальні проблеми органів місцевого самоврядування. – Ужгород : УжДУ, 1998. – С. 80.
11. Кульчицький С. В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал – 2001 – № 2 – С. 7.
12. Леонов О. Л. Процес становлення багатопартійності та багатопартійної системи в сучасній Україні та його можливі періодизації / О. Л. Леонов, В. Л. Станкевич // ЧДУ ім. Петра Могили. Наукові праці. Історія. Т. 154 – Вип. 142. – Миколаїв, 2011 – С. 38–44.
13. Маслюк Н. М. Основні етапи трансформації партійної системи України / Н. М. Маслюк // Трансформація політичних систем держав світу в контексті глобалізації. Маріупольський державний університет. Історичний факультет. 27.03.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://istfak.org.ua>.
14. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центр, и Вост. Европы) / Ф. М. Рудич : [учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений]. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : Изд-во «Довіра», 1999. – С. 120.
15. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України / О. В. Скрипнюк. – К., 2000. – 600 с.
16. Станкевич В. Багатопартійність у сучасній Україні: короткий огляд процесу становлення та оцінка перспектив / В. Станкевич, А. Бессідна // Схід. – 2011. – № 2 (109). – С. 118–123.
17. Рудич Ф. М., Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / Ф. М. Рудич [Колективна монографія]. (2002). – К. : МАУП, 2002. – 488 с.
18. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем / Ю. Р. Шведа. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 528 с.
19. Шведа Ю. Партії та партійна система України / Ю. Шведа // Львів : ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 132 с.
20. A hálózat ideiglenes tanácsának nyilatkozata 1988 májusában. Elektronikus forrás. // Elérhetőség: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szabad-kezdemenyezesek-halozata>
21. Bihari Mihály. Rendszerváltás és hatalomváltás Magyarországon (1989-1990) / Mihály Bihari // Magyarország politikai évkönyve, 1991 – Bp., 1991-32-47 old.
22. Fedinec Csilla, Szereda Viktória. Ukrajna Színeváltozása 1991-2008 / Csilla Fedinec, Viktória Szereda. – Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009. – 80–86 old.
23. Grünhut Zoltán, Vörös Zoltán. Az átalakuló világ küszöbén / Zoltán Grünhut, Zoltán Vörös. – Pécs, 2013. – 60–61 old.
24. Kiss Éva. Magyarország útja a parlamenti demokrácia felé / Éva Kiss. – Ungvár-Budapest: Intermix Kiadó, 2010 – 69–72 old.
25. Lakiteleki Nyilatkozat // Lakitelek 1987. A magyarság esélyei. A a tanácskozás hiteles jegyzőkönyve – Lakitelek: Analógia Kiadó, 2011 – 177–178 old.
26. Szarvas László. Parlamenti képviselők, pártfrakciók 1988-1998 / László Szarvas // Magyarország évtizedkönyve. A rendszerváltás (1988-1998) I. Kötet. – Lajozmsízse, 1998 – 324–325 old.

Рецензенти: д.і.н., проф. Тодоров І. Я. (Ужгородський національний університет);
д.і.н., проф. Ю. В. Котляр (Чорноморський державний університет ім. Петра Могили).